

«Ετερότητα» και «ταυτότητα»: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις¹

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ μελετά τους ανθρώπους μέσα στο χρόνο, έγραφε ο Γάλλος ιστορικός Μαρκ Μπλοκ², και η έρευνα έχει συνεχώς ανάγκη να συνδέει τους νεκρούς με τους ζωντανούς. Οι όροι με τους οποίους γίνεται η σύνδεση αυτή, οι τρόποι δηλαδή με τους οποίους δομούνται οι ομοιότητες και οι διαφορές ανάμεσα στο παρελθόν και στο παρόν, γίνονται κατεξοχήν ορατοί στη γραφή της ιστορίας. Θα επιχειρήσω εδώ να δείξω ότι μπορεί κανείς να προσεγγίσει τα βασικά ιστοριογραφικά ρεύματα μέσα από τον τρόπο που θέτουν, ή δεν θέτουν, το ζήτημα της ταυτότητας και της ετερότητας, τόσο ανάμεσα στο παρελθόν και στο παρόν όσο και ως προς το παρελθόν αυτό καθαυτό. Θα αναφερθώ σε δύο κλασικές εκδοχές εθνοκεντρικής θεώρησης του παρελθόντος, τον μεθοδολογικό ιστοριογραφικό εθνοκεντρισμό και τις εθνικές ιστοριογραφίες, και σε δύο νεότερες τάσεις που σχετικοποιούν αυτή τη θεώρηση, την παραδοχή ότι υπάρχουν πολλές οπτικές στην ιστορία και την αντίληψη του παρελθόντος ως πολιτισμικής ετερότητας.

Θα αρχίσω με μία διευκρίνιση που αφορά τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούνται εδώ οι έννοιες «ταυτότητα» και «ετερότητα». Οι αρχικές επεξεργασίες αυτών των εννοιών προέρχονται, κατά κύριο λόγο, από δύο γνωστικούς κλάδους: αφενός από την ψυχολογία, αφετέρου από την ανθρωπολογία. Στην πρώτη, την ψυχολογία, η επικέντρωση είναι στην «ταυτότητα» και αφορά τη διαδικασία με την οποία ο «εαυτός» συγκροτείται σε σχέση με τον «άλλο». Χρησιμοποιείται είτε για τα άτομα (ατομική ταυτότητα) είτε, στο πλαίσιο της κοινωνικής ψυχολογίας, για ομάδες ατόμων (συλλογική ταυτότητα). Στη δεύτερη, την ανθρωπολογία, η έμφαση είναι στην «ετερότητα» και αναφέρεται κατά κύριο λόγο, στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, διαφορετικά από τα δικά του, που καταγράφει στην κοινωνία που μελετά μέσα από συμμετοχική παρατήρηση ο ανθρωπολόγος. Σε αυτό το πλαίσιο χρησιμοποιείται, κυρίως, με το χαρακτήρα των πολιτισμικών διαφορών ανάμεσα σε κοινωνίες, μολοντί περιλαμβάνονται επίσης και οι τρόποι με τους οποίους σε διάφορα πολιτισμικά συστήματα οι άνθρωποι κοινοί ορίζουν τον «εαυτό» τους σε σχέση με τους κοντινούς τους «άλλους». Η ανθρωπολογική οπτική είναι εκείνη που έχει κατεξοχήν επηρεάσει την ιστοριογραφία και με αυτό το νόημα χρησιμοποιούνται εδώ οι έννοιες που μας ενδιαφέρουν.

Η ιστορία συγκροτείται ως «επιστήμη» στα τέλη του 19ου αιώ-

να σε μια συγκυρία που της προσδίδει ένα διπλό χαρακτήρα: από τη μια προοριζόταν, για πρώτη φορά, οι μέθοδοι και οι κανόνες για τις συλλογικά αποδεκτές προδιαγραφές της ακαδημαϊκής ενασχόλησης με την ιστορία, μέσα από τις οποίες συγκροτείται επαγγελματικά ο κλάδος των ιστορικών. Ιδρύονται έδρες σε πανεπιστήμια, εκδίδονται ειδικευμένα περιοδικά, οργανώνονται ερευνητικά προγράμματα με κρατική οικονομική υποστήριξη και καθιερώνονται οι διαδικασίες για τη μύηση και την ένταξη νέων επιστημόνων στο επάγγελμα. Το είδος της ιστορίας που κυριαρχεί επικεντρώνεται στην έρευνα και την κριτική χρήση των πηγών ως όρο για να εξασφαλιστεί η αντικειμενικότητα της ιστορίας, η «αποκάθαρή» της από αξιακούς παράγοντες και, επομένως, η αναγόρευση της σε επιστήμη. Στην ιστορία αυτή η ιστορική αφήγηση συνθέτει τα πολιτικά κυρίως γεγονότα που ανασυντάσσει μέσα από τις πηγές σε μια αφηγηματική αλληλουχία, η οποία αναγορεύεται σε ερμηνεία. Για την «ερμηνευτική» ή θετικιστική –όπως είναι ευρύτερα γνωστή– ιστοριογραφία, κάθε γεγονός ή αλληλουχία γεγονότων είναι μοναδικά και ανεπανάληπτα και, επομένως, οποιαδήποτε γενίκευση είναι άστοχη. Η ιστορία είναι η ενιαία θεώρηση αυτών των αλληλουχιών και έχει συγκεκριμένη κατεύθυνση που ταυτίζεται με την πρόοδο της ανθρωπότητας³.

Κατά δεύτερο λόγο, την ίδια περίοδο, δηλαδή το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, πολλές ευρωπαϊκές κυβερνήσεις –νέων αλλά και παλαιότερων κρατών– άρχισαν να αντιλαμβάνονται τη σημασία που μπορούσε να έχει η ιστορία για την εθνική ενότητα και την καλλιέργεια της εθνικής ταυτότητας στους λαούς των κρατών τους. Έτσι, ευνόησαν την εισαγωγή της ιστορίας στα σχολεία και τα πανεπιστήμια και χρηματοδότησαν ερευνητικά προγράμματα που ανίχνευαν στο παρελθόν τη συνέχεια της εθνικής ομάδας και τις μορφές οργάνωσής της⁴.

Η διπλή αυτή συγκυρία θα προσδιορίσει την εξέλιξη της ιστοριογραφίας για πολλές δεκαετίες. Με την πρώτη διάσταση –τη συγκρότηση της ιστορίας ως επιστήμης– συνδέεται μια πορεία που αφορά την ιστορία ως γνωστικό πεδίο και ακαδημαϊκό κλάδο και που μπορεί κανείς πολύ σχηματικά να διαγράψει μέσα από ορισμένες λέξεις-κλειδιά: από την αναζήτηση της «αλήθειας» στη διατύπωση νόμων της ιστορικής εξέλιξης και από την υιοθέτηση εξηγητικών σχημάτων από τις κοινωνικές επιστήμες στην ανίχνευση

ση των κοινωνικών και οικονομικών δομών που καθορίζουν τη ζωή και τη δράση των ανθρώπων του παρελθόντος.

Από τις αρχές του αιώνα μας η θετικιστική ιστοριογραφία άρχισε να δέχεται ολοένα και εντονότερες επικρίσεις. Σε στενό διάλογο με τις νέες κοινωνικές επιστήμες αρχετοί ιστορικοί επιχειρούν να κατανοήσουν με νέο τρόπο το παρελθόν, καθώς αμφισβητούν ότι η «ιστορική αλήθεια» εξασφαλίζεται αποκλειστικά με την κριτική επεξεργασία και την πιστή παρατήρηση ενός οριομένου είδους πηγών. Άρχισε να γίνεται αντιληπτό ότι η ιστορική γνώση εξαρτάται από τα ερωτήματα που θέτει ο ιστορικός στο παρελθόν και, επομένως, από τις υποθέσεις εργασίας που διατυπώνει και από τα εννοιολογικά εργαλεία που χρησιμοποιεί στις ερμηνείες του. Εκεί που ως τότε η ιστορία περιέγραφε μοναδικά και ανεπανάλι-

σκοπιά που μας ενδιαφέρει εδώ, ακριβώς επειδή εμφανίζονται καταρχήν περιεκτικά, χάρη σε μια ιεράρχηση ανάμεσα στο σημαντικό και το ασήμαντο, αναδεικνύουν, κυρίως, τη συνοχή ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν και διαβάζουν το παρελθόν μέσα από τις αναλυτικές τους κατηγορίες, απορρίπτοντας ως επουσιώδες ό,τι δεν εντάσσεται σε αυτές.

Η δεύτερη διάσταση –η επίκληση του παρελθόντος ως μέσου για τη συνοχή της εθνικής ομάδας– θα οδηγήσει στις εθνικές ιστοριογραφίες και στο φαινόμενο της σχολικής ιστορίας. Για να εξασφαλιστεί η συγκρότηση, η εδραίωση και η αναπαραγωγή της εθνικής ταυτότητας στη συγκυρία των εθνών-κρατών, προκρίθηκε μια «επίσημη» θέαση της ιστορίας, με επίκεντρο το εθνικό παρελθόν και οδηγό την ιστορική συνέχεια του έθνους. Την κυρίαρχη α-

πα γεγονότα και τις αλληλουχίες τους, άρχισε να εμφανίζεται μια άλλη προσέγγιση, περισσότερο αναλυτική, που έδινε περισσότερο βάρος στην ιστορική εξήγηση και η οποία αντλούσε γενικεύσεις και έννοιες από τις κοινωνικές επιστήμες. Οι γενικεύσεις, άλλοτε με τη μορφή νόμων της ιστορικής εξέλιξης, άλλοτε με τη μορφή μοντέλων, δομών ή μηχανισμών, ανάλογα με τις θεωρητικές επιλογές της κάθε ιστορικής σχολής, κυριαρχούν σταδιακά στη γραφή της ιστορίας στον αιώνα μας και μαρτυρούν τη στενή σύνδεσή της με τα εργαλεία και τις μεθόδους των κοινωνικών επιστημών.

Η πορεία από τη μοναδικότητα του κάθε ιστορικού γεγονότος στη γενίκευση είναι η πορεία προς τα μεγάλα εξηγητικά σχήματα, που συνδέονται με συγκεκριμένες μεθοδολογικές και επιστημολογικές παραδοχές και που επιχειρούν να συλλάβουν το παρελθόν του ανθρώπου στην πολυπλοκότητά του. Είτε αναφέρονται στην «ανθρωπότητα» είτε στις «κοινωνικές τάξεις» ή πάλι σε κάποια άλλη κεντρική οργανωτική αρχή, τα σχήματα αυτά, από τη

ντίληψη κληρονόμησε εδώ ο ρομαντισμός του 19ου αιώνα: το έθνος αντιμετωπίστηκε ως οικουμενική, «φυσική» οντότητα, ανεξάρτητη από το χρόνο και το χώρο, και η εθνική ταυτότητα ως αυτονόητη και αναλλοίωτη αποτύπωση κοινωνικής ομοιοψυχίας και πολιτισμικής συνοχής. Οι εθνικές ιστοριογραφίες έδωσαν έμφαση στη συνέχεια της ιστορίας και του πολιτισμού της εθνικής ομάδας, στις αντιστάσεις της απέναντι στις εξωτερικές επιβουλές, στην ομοιογένειά της. Η ιστορία κλήθηκε να διδάξει τα κατορθώματα των προγόνων και να σφυρηλατήσει την εθνική υπερηφάνεια και ενότητα. Η έμφαση σε μια κοινή «αφήγηση του έθνους» που ανακαλεί κοινές μνήμες και κοινά χαρακτηριστικά, αποκλείοντας την ετερότητα στο εσωτερικό του εθνικού σώματος, αποτέλεσε και το περιεχόμενο της σχολικής ιστορίας με κεντρικό σκοπό την εθνική διαπαιδαγώγηση⁵.

Οι εθνικές ιστοριογραφίες λοιπόν –και το παράγωγό τους, η σχολική ιστορία– καλλιεργούν και αναπαράγουν παρασπάσεις του

έθνους, με τη μορφή του ομοιογενούς και ενιαίου στο χώρο και το χρόνο εθνικού «εαυτού». Συγχρόνως, όμως, οι παραστάσεις αυτές συγκροτούνται σε άμεση αντιδιαστολή με παραστάσεις για τους κάθε λογής εθνικούς «άλλους». Η εθνική ταυτότητα, όπως και κάθε άλλη ταυτότητα, κατατάσσει τα άτομα διαφοροποιώντας τα. Η έμφαση είναι στις διαφορές και όχι στις ομοιότητες. Και όσο πιο ορατές είναι οι διαφορές, τόσο πιο σταθερές, διαρκείς και «φυσικές» φαίνονται. Αλλά η διαφοροποίηση δεν είναι μια ουδέτερη διαδικασία: αντίθετα, είναι μια διαδικασία αξιολόγησης, όπου υψηλότερη θετική αξία έχει το οικείο, το γνωστό, το «δικό μας». Έτσι και με τις παραστάσεις της εθνικής ταυτότητας: η εικόνα που αποδίδεται συχνά στις εθνικές ομάδες δεν είναι παρά η θετική ανεστραμμένη εικόνα των αρνητικών χαρακτηριστικών των «άλλων».

Ο ορισμός της ταυτότητας διαμέσου της ετερότητας δεν ανακαλύπτεται φυσικά με τις εθνικές ιστοριογραφίες: φαίνεται ότι είναι μια διαδικασία εγγενής σε κάθε πολιτισμικό ορισμό της ταυτότητας. Αλλά και εκεί που η έμφαση δεν είναι στην ταυτότητα και τον πολιτισμό, αλλά σε κάποια κεντρική ενοποιητική δομή, όπως, για παράδειγμα, την οικονομία ή την πολιτική, η αναγνώριση της ετερότητας –έστω και αρνητικά, μέσα από την απόρριψή της– απουσιάζει, καθώς το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη μεθοδολογική ομοιογένεια. Έτσι και οι δύο ιστοριογραφικές παραδόσεις που προαναφέραμε συνιστούν εκδοχές εθνοκεντρικής θεώρησης του παρελθόντος: διεκδικούν και οι δύο την ομοιότητα, αν και σε διαφορετικό επίπεδο, στο μεθοδολογικό η πρώτη, στο πολιτισμικό η δεύτερη*.

Πράγματι, γνωρίζουμε σήμερα ότι η ενοποιητική ιστορική οπτική που θα οδηγήσει στις κεντρικές ιστορικές αφηγήσεις, στα μεγάλα εξηγητικά σχήματα, στηρίζεται, προϋποθέτει ιεραρχήσεις

και αποκλεισμούς. Η διαδικασία, όμως, που οδήγησε σε αυτή την αναγνώριση υπήρξε εξαιρετικά μακρά και συγκρουσιακή.

Ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, καθώς η ιστορία οικειοποιείται όλο και περισσότερο τις μεθόδους και τα εργαλεία των νέων κοινωνικών επιστημών, σε μια συγκυρία όπου κλονίζεται η πίστη σε μια δεδομένη προοδευτική κατεύθυνση της ιστορίας, γίνεται όλο και πιο φανερό ότι η ιστορική παραγωγή δεν αποτελεί οριστική και τελειωμένη ανασύσταση του παρελθόντος, αλλά μία εκδοχή του παρελθόντος, που την προσδιορίζουν οι θεωρητικές και οι μεθοδολογικές επιλογές του ιστορικού. Η πίστη σε μία και μοναδική «Ιστορία» έδωσε σταδιακά τη θέση της στην αναγνώριση ότι υπάρχουν «ιστορίες», ότι η γνώση του παρελθόντος συνεχώς ανανεώνεται και συμπληρώνεται. Βασικό συστατικό αυτών

των αμφισβητήσεων ήταν η διεύρυνση του ερευνητικού πεδίου της ιστορίας. Οι ιστορικοί έστρεψαν το βλέμμα τους από τους ισχυρούς του κόσμου τούτου και από τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα και άρχισαν να ασχολούνται με τις ανθρώπινες ομάδες, τη δράση τους, την καθημερινότητά τους, τις κανονικότητες που διέπουν την οικονομική και την κοινωνική ζωή, τις νοοτροπίες και τις πολιτισμικές σταθερές: στράφηκαν, δηλαδή, από μια ιστορία «από τα πάνω» σε μια ιστορία «από τα κάτω». Νέα ιστοριογραφικά πεδία διαμορφώθηκαν, η οικονομική ιστορία, η κοινωνική ιστορία, η πολιτισμική ιστορία κ.ά. και το ενδιαφέρον των ιστορικών εξαπλώθηκε σε όψεις των ανθρώπινων δραστηριοτήτων που είχαν μείνει ως τότε αδιερευνήτες.

Η εξέλιξη αυτή συνδυάστηκε συχνά με μια μετατόπιση προς τις κοινωνικές ομάδες εκείνες που είχαν ως τότε μείνει έξω από την ιστορία, επειδή δεν συμμετείχαν στην κατανομή της εξουσίας: οι αγρότες, οι γυναίκες, οι εργάτες, οι εθνοτικές μειονότητες ήρ-

θαν στο επίκεντρο της ιστορικής διερεύνησης όχι μόνο ως «κοινωνικές δυνάμεις», αλλά ως ενεργά υποκείμενα με δράση που προσδιορίζεται από τις εμπειρίες και τον τρόπο εννοιολόγησής τους, άρα με πολλαπλές και συχνά αλληλοσυγκρουόμενες ταυτότητες. Έγινε όλο και πιο φανερό ότι οι κεντρικές ιστορικές αφηγήσεις αποτυπώνουν τη σκοπιά των νικητών της ιστορίας, αποκλείοντας ολόκληρες κατηγορίες ανθρώπινης δράσης και εμπειρίας που δεν εμπίπτει στις παραδοχές τους. Η αναγνώριση αυτή άνοιξε το πεδίο εναλλακτικών αναγνώσεων του παρελθόντος, συχνά σε άμεση συνάρτηση με επίκαιρα πολιτικά αιτούμενα.

Όποιος ελέγχει το παρελθόν κατέχει την εξουσία, λέει ο Μαρκ Φερρό¹. Ο έλεγχος του παρελθόντος με αυτή την έννοια είναι έλεγχος πάνω στην ταυτότητα. Οι εναλλακτικές εκδοχές της

ταυτότητας που διεκδίκησαν τα νέα πολιτικά υποκείμενα (γυναίκες, μαύροι, μειονότητες, εθνοτικές ομάδες κ.ά.) προϋποθέτουν διαφορετικές εκδοχές του παρελθόντος, οι οποίες αναδεικνύουν τους μέχρι χτες αποκλεισμένους σε ενεργά υποκείμενα της ιστορίας: η ιστορία των γυναικών, όπως εξελίσσεται σήμερα σε ιστορία του φύλου, είναι το πιο θεαματικό παράγωγο αυτής της διαδικασίας, τόσο ως προς τον όγκο όσο και ως προς το εύρος της. Η πολιτική διεκδίκηση της ετερότητας συνδυάστηκε λοιπόν, με τη διεκδίκηση εναλλακτικών ιστορικών αφηγήσεων, με την αμφισβήτηση και τη διάσπαση της κεντρικής ενιαίας αφήγησης για το παρελθόν. Αναδεικνύεται, έτσι, η ιστορία ως πεδίο όπου συγκρούονται διαφορετικές εκδοχές της ταυτότητας.

Υπάρχει, τέλος, και μία τέταρτη διάσταση: είναι η μελέτη της ιστορίας ως ετερότητας στο χρόνο. Μέσα από την επίδραση κυρίως της πολιτισμικής και της κοινωνικής ανθρωπολογίας, οι ιστορικοί άρχισαν να αντιλαμβάνονται τις δυνατότητες που προσφέρει η α-

ντιμετώπιση των ανθρώπων του παρελθόντος ως πολιτισμικά «άλλων», που εντάσσουν τις εμπειρίες και τη δράση τους σε ένα συνεκτικό, αν και όχι ενιαίο, σημασιολογικό πλαίσιο, το οποίο ο ιστορικός καλείται να αναδειξει. Έτσι, όμως, τα δικά του νοητικά εργαλεία και εξηγητικά σχήματα αποκalyύπτονται στη σχετικότητα τους, ως προϊόντα του δικού του πολιτισμικού συστήματος και όχι ως σταθερές και οικουμενικές «αλήθειες» και βεβαιότητες².

Οι εξελίξεις αυτές είναι μόνο ορισμένες όψεις της σχετικότητας που αναγνωρίζεται σήμερα ότι χαρακτηρίζει τον ιστοριογραφικό λόγο. Από τις παλιές βεβαιότητες έχουμε περάσει στην παραδοχή ότι ο ιστοριογραφικός λόγος δεν καταγράφει απλώς το παρελθόν, αλλά το δομεί, το κατασκευάζει, ότι η γνώση που έχουμε κάθε φορά για το παρελθόν είναι, ως ένα βαθμό, σχετική, άρα μερική και ατελής, και είναι δυνατόν συνεχώς να συμπληρώνεται και να αναθεωρείται. Αλλά και ότι αυτή η διαδικασία δεν είναι ουδέτερη, αλλά προσδιορίζεται από τους συσχετισμούς των δυνάμεων που διεκδικούν κάθε φορά τον έλεγχο του λόγου πάνω στο παρελθόν και από μια διαπύλη ιδεών που είναι διαπύλη λόγων πάνω στην ταυτότητα.

Όπως γράφει και ο Αμερικανός ιστορικός Τζέοφ Έλεϋ: «Η ιστορία δεν έχει αξία ως αρχείο της "πραγματικής εμπειρίας", αλλά ως τρόπος διαφοράς... Είναι πάντοτε αντικείμενο αντιδικίας... και επιπλέον μας προσφέρει το πλαίσιο για να αμφισβητήσουμε τις πάντα απαιτηλές ενότητες του σύγχρονου κοινωνικού και πολιτικού λόγου, το μετασχηματισμό των ηγεμονιών σε φριδικά γεγονότα»³. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί παρέμβαση στο διήμερο σεμινάριο *Ετερότητα και Ταυτότητα: Εξομνηστικές προεγγύσεις και κριμινικές απεικονίσεις* που οργάνωσε ο Στέφανος Πεομαζόγλου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο στις 2 και 3 Δεκεμβρίου 1994. Τον ευχαριστώ και από αυτή τη θέση. Το κείμενο διατηρεί εδώ τον αρχικό προφορικό του χαρακτήρα: προστίθενται μόνο οι αναγκαίες βιβλιογραφικές παραπομπές.

2. Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire* (1941). Παρίσι 1975, σ. 50 (ελληνική έκδοση: *Απολογία για την ιστορία. Το επάγγελμα του ιστορικού*, μετ. Κώστα Γαγανάκη, Αθήνα 1994).

3. Βλ. Γκέοργκ Ίγκερς, *Νέες κατευθύνσεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία* (1984), μετ. Βασίλης Οικονομίδης, Αθήνα 1991.

4. Βλ. Peter Burke, *History and Social Theory*, Νέα Υόρκη 1992.

5. Βλ. Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα 1992.

6. Βλ. Carl E. Schorske, "L'histoire et l'étude de la culture", *Genèses* 1 (1990), σ. 5-23 και Robert Young, *White Mythologies. Writing History and the West*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1990.

7. Marc Ferro, *Comment on raconte l'histoire aux enfants à travers le monde entier*, Παρίσι 1986.

8. Βλ. Hans Medick, «Missionnaires en canot. Les modes de connaissance ethnologique, un défi à l'histoire sociale?», *Genèses* 1 (1990), σ. 24-46.

9. Geoff Eley, "De l'histoire sociale au 'tournant linguistique' dans l'historiographie anglo-américaine des années 1980", *Genèses* 7 (1992), σ. 185.